

Hakikatin Ortaya Çıkarılmasında Toplumsal Mücadele Alanı: Toplu Mezarlar

Yazar: Güneş Daşlı | 9 Ağustos 2015

✘ Çatak, Van - Toplu mezar açılışı, 2014.

GİRİŞ

Zorla kaybetme, 1960'larda Latin Amerika ülkelerindeki dikta rejimlerin muhaliflere karşı yoğun olarak kullandığı bir yöntemdir. Zorla kaybetmelerle birlikte toplu mezarlar kayıpların bedenlerinin yok edilmesi için yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Zorla kaybetme ve toplu mezarlar çatışma sonrası barışın tesisi, toplumsal hafızanın yeniden inşası ve geçmişle yüzleşmenin sağlanabilmesi için en önemli insan hakları sorunu haline gelmiştir. Literatürde bu konu daha çok mezarların mahkeme kararıyla, bilimsel yöntemlerle ve adli tıp uzmanları gözetiminde açılması ve delillerin yargılamalar için titizlikle toplanabilmesi yönleriyle tartışılmaktadır. Mezarların tespit edilmesi, açılması, kimliklerin tespit edilmesi ve yeniden gömülmesi, kolektif hafıza ve topluma ait yeni bir tarihin yazılması çerçevesinde oluşan toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla her açılan toplu mezar, ailelerin yıllardır süren adalet taleplerinin ve yas tutabilecekleri bir mezarlarının olması isteğini karşılayanın ötesinde toplumsal hafızanın onarılmasına hizmet edebilmektedir. Dolayısıyla toplu mezarlar mücadelesi pek çok toplumsal hareketin de ortaya çıkmasına neden olmuştur.

İspanya deneyiminde toplumsal hafıza ve toplu mezarlar mücadelesiyle ortaya çıkan toplumsal

hareketler, oldukça heterojen bir yapıda ve farklılıklara sahip iken bu aynı zamanda önemli bir dinamizme ve yaratıcı sürece de yol açmıştır. Arjantin deneyimi ise zorla kaybetmeler ve mezarların açılmasında toplumsal hareketlerin devlete yönelik bir baskı oluşturmasının ne kadar etkili olabileceğini gösteren bir deneyim olarak öne çıkmaktadır. Bu yazıda toplu mezar mücadelesinde özgün deneyimlere sahip bu iki ülkeden yola çıkılarak, toplu mezarlar gerçeğinin tarihsel ve kolektif hafıza ile ilişkisi ele alınarak geçmişle yüzleşmede nasıl bir toplumsal mücadele alanına dönüştüğü üzerinde durulacaktır. Son olarak, Türkiye'deki toplu mezarların açılması için yürütülen mücadelede yer alan toplumsal hareketler, dünya deneyimleriyle bağlantılandırılarak ele alınacaktır.

I. Zorla Kaybetmenin Kısa Tarihi ve Dünyadaki Toplu Mezarlar

Modern tarihte ilk zorla kaybetmenin Nazi'lerin 1941'de yürürlüğe koyduğu "Gece ve Sis Kararnamesi" ile insanların gece yarısı kaçırılarak bir daha akıbetlerinin öğrenilmediği sistematik bir uygulamanın kurbanı olmasıyla gerçekleştiği bilinmektedir (Göral vd., 2013). Zorla kaybetme, 2. Dünya Savaşı ve sonrasında hızla yaygınlaşarak özellikle 1960'larda Latin Amerika'da sistemli bir şekilde uygulanan bir yöntem haline gelmiştir. Dünyada çoğunluğunun 3. dünya ülkesi olduğu 80'den fazla ülkede zorla kaybetme gerçekleştirilmiştir.¹⁴ Zorla kaybetme, terim olarak ilk Latin Amerika'da 1960'larda yaşananlardan sonra kullanılmaya başlanmıştır. Literatürdeki tanımı "tutuklama, kaçırma ve gizli gözaltı merkezlerinde işkence ve işkence edilmiş bedenlerin bir daha bulunması imkansız bir yere bırakılması"dır (Hafıza Merkezi Raporu, 2011). Belli bir grubun veya kişinin zorla kaybettirilmesinin arkasında yatan saik, politik açıdan muhalif kesimin baskı altında tutulmaya çalışılmasıdır. Bir diğer ifade ile zorla kaybetme toplumu kontrol altında tutmada bir enstrüman olarak kullanılmaktadır. Ağır bir insan hakkı ihlali olmasının ötesinde egemenin gücünü ne pahasına olursa olsun göstermek istediğinde bu amaçla en doğrudan uygulayabileceği yöntemlerden biri haline gelmiştir. 70'lerle birlikte Latin Amerika'da kaybedilenlerin büyük bir kısmını, sol parti üyeleri, sol örgütlerdeki gerillalar, sendika üyeleri, öğretmenler ve azınlıklar oluşturmuştur. Devletler muhalif kesimleri "ulusal güvenlik" olgusu altında "iç düşman" ya da "terörist" olarak yaftalayarak yok etmek üzere hedefe koymuşlardır.

Egemenin, toplumu baskı altında tutmak için cezalandırma yöntemi yeni bir olgu değil. Tarihsel olarak zorla kaybetme 20 yy'a ait bir yöntem olsa da işkence ve beden parçalanması çok daha eskilere dayanan bir yöntemdir. Egemenin kurallara uymayan ve muhalefet edenleri cezalandırması ve bu yolla topluma korku yaymaya çalışması ulus-devlet öncesindeki monarşilerde de görülmüştür. Meydanlarda insanların başlarının kesilmesi ve bedenlerinin parçalanması bilinen yöntemlerdendir. Ancak bu yöntemin zamanla topluma korku salmak için yetersiz kalması farklı yöntemlerin geliştirilmesine neden olmuştur. Dini ve kültürel ritüeller, beden parçalansa da en azından yaz tutabilecekleri cenazelerin olmasından dolayı tutunacak bir alan yaratabilmektedir. Zorla kaybettirme egemenliğin bu anlamda toplumun her yerine yayabildiği bir sis gibi korkunun yayılmasını sağlayan bir yöntem olmuştur. Bir anda kaybolan, öldüğü bilinmeyen ama kaçırıldığı, işkence yapıldığı ve bütün bunları yapan failin kim olduğu açıkça bilinen bir olaydır. Ancak kimse bundan bahsetmez, bahsedemez. Ölüp ölmediğine dair bilinmezlik, ümitlerin tükenmesiyle insanların sevdiği kişinin katil(ler)inin kendilerinin olduğu hissini yaşamalarına kadar giden bir süreci beraberinde getirebilmektedir. Hem bireysel hem de toplumsal bir travma ve acı hissi. Zorla kaybetmeler, toplumda yarattığı bu atmosferle beraber oldukça ağır bir cezalandırma yöntemi olarak ele alınabilir.

Zorla kaybetmenin diğer bir amacı ise toplumda devlet terörünü yaymaktır. Toplum topyekün, cezasızlıkla donatılmış olan ve insan olmanın en temel yasalarını çiğneyen devlet eliyle fiziksel ve psikolojik bir teslimiyet atmosferinde yaşamaya zorlanır. Eğer insanlar kaçırılıp bir süre sonra ölü bulunuyorsa ve uzun süre işkence gördüğü anlaşılıyorsa, politik olarak bir aidiyeti olmayan insanlar bile gücün kimde olduğu ve kimin bu terörü uyguladığına dair korku dolu bir itaat koşuluna oturtulur. Uygulanan yasadışıdır, ancak insanlar yasadışı olduğunu bilseler de her an herkesin

kaybettirilebileceğini bilir ve failin de devlet olduğundan haberdardır. Ancak zorla kaybetmeye karşı gelmek zordur, çünkü bir yandan da mevcut hukuki kuralların kısıtlılığı, olaya ilişkin bilgi eksikliği ve devlet terörünün toplumdaki yaygın hali buna engel olur.

Zorla kaybetmenin ilk aşaması sivil giyimli kişiler ya da asker ve polis kıyafetinin olması önemsenmeden, plakası kapalı arabalarla insanların kaçırılması ve özgürlüğünün elinden alınmasıdır. İkinci aşama bu insanların kimseye haber verilmeden, yasadışı olarak gizli gözaltı merkezlerine, izleri kaybettirilerek götürülmesi ve fiziksel ve psikolojik şiddete maruz bırakılmasıdır. Üçüncü aşama sorguya çekilmeleri ve rejime yardım etmesi için her türlü işkencenin yapılması, tecavüz vb. yöntemlerin uygulanmasıdır.

En son aşama ise kaybettirilen kişinin öldürülmesidir. Delillerin ortadan kaldırıldığı infazlar çok hızlı bir şekilde gerçekleştirilir. Bu noktada cezasızlık mekanizmasının işletilmesi devreye girer çünkü cezasızlığın işletilmesi zorla kaybettirmeyi mükemmel bir suç haline getirir. Öldürülmelerinden sonra bedenler ya denize, nehre atılır ya da rastgele bir araziye bırakılır. Bir diğer yöntem ise yaygın bir şekilde kullanılmış olan zorla kaybedenlerin toplu mezarlara atılmasıdır.

II. Dünyada Toplu Mezarlarla İlişkin Mücadele Deneyimleri: Arjantin, İspanya ve Türkiye

Latin Amerika, her bir ülkenin oldukça özgün bir mücadele tarihine ve adaletin tesis edilmesine ilişkin farklı deneyimlere sahip olduğu bir coğrafyadır. Toplu mezarlarla ilgili toplumsal hareketler incelendiğinde, geçmişle yüzleşme ve zorla kaybetmeler konusunda en çok referans verilen ülke olan Arjantin ve yeni bir tarih yazımı ile kolektif hafızanın tesis edilmesi deneyimini içeren İspanya oldukça zengin bir içerik sunmaktadır.

Arjantin ve İspanya farklı çatışma ve savaş süreçlerinden geçerek son 20 yıldır geçmişle yüzleşme ve toplumsal hafıza çalışmalarında önemli deneyimleri barındıran, biri Latin Amerika'da biri ise Avrupa'da olan iki ayrı ülke. İspanya'da 1936-1939 yılları arası ve sonrasında 1939 ile 1975 Francisco Franco dönemine ait toplu mezarlar bulunmaktadır. İspanya iç savaşı boyunca öldürülenler savaş meydanlarından alınarak işaretli mezarlara gömülmüştür (Kovras, 2008). Savaş sonrası öldürülenlerden yaklaşık olarak 114,266 kişinin toplu mezarlara gömüldüğü bilinmektedir (Chapman vd., 2012). Ancak mezarların açılması uzun bir zaman geçtikten sonra 2000'li yıllarda gerçekleşebilmiştir. Mezarların açıldığı dönem adli tıp arkeolojisine ait teknolojinin geliştiği, kimlik tespit etme, DNA bankaları oluşturma gibi toplu mezarların açılmasında kritik bilimsel gelişmelerin kolayca aşılabildiği bir döneme denk gelmesine rağmen mezarların açılmasında pek çok sorunla karşılaşmıştır.

Arjantin kayıplara ilişkin hem bilimsel yöntemlerin hem de mücadele alanının olumlu örnekler sunduğu bir ülke. Tarihi askeri darbelerle dolu olan bir ülke olarak "kirli savaş" olarak adlandırılan 1976-1983 yılları arasında askeri cunta yönetiminde 10-30 bin arasında zorla kaybettirilmiş kişi bulunmaktadır (ICTJ, 2005). Askeri rejim döneminde sistematik hale gelen kaybetmeler önceleri gerillalara uygulanırken, zamanla sivil halka yönelik olarak da uygulanmaya başlanmıştır. Kirli savaş olarak adlandırılan bu dönemde, binlerce insan gizlice kaçırılıp ülke çapındaki 240'tan fazla gözaltı merkezinde işkenceye maruz bırakılmıştır. Askeri rejim sonrası seçimle başa gelen Raúl Ricardo Alfonsín hükümeti döneminde kayıpların bulunması için kurulan CONADEP (National Commission on the Disappearance of Persons) adli komisyon ve komisyonun kayıplara ilişkin "Bir Daha Asla" adlı rapor geçmişle yüzleşme ve hesaplaşma adına çok önemli gelişmelere olanak sağlamıştır (Göral vd., 2013).

Arjantin'de kayıp yakınlarının yürüttüğü en önemli mücadeleyi, Türkiye'deki Cumartesi Anneleri hareketine de ilham veren "Plaza De Mayo Anneleri" yürütmüştür. Mayıs Meydanı Anneleri olarak

bir araya gelen kayıp yakınlarının toplu mezarların bulunması, açılması ve failerin yargılanmaları için yürüttüğü mücadele uluslararası üne kavuşacak kadar etkili olmuştur. Mayıs Meydanı Anneleri askeri cuntanın halen görevde olduğu 1977 yılında örgütlenmeye başlamıştır. Uluslararası insan hakları alanında önemli bir üne kavuşan hareket; insan hakları, geçmişle yüzleşme gibi çok farklı disiplinlerce araştırma konusu olmuştur. Ancak bu yazının kapsamı dahilinde özellikle hareketin ilerleyen dönemlerde toplu mezarların açılması ve yeniden gömülme süreçlerine dair yaşadığı tartışmalar sonucu ikiye bölünmesinin nedenleri üzerinde durulacaktır.

38 yıllık bir mücadele tarihine sahip Mayıs Meydanı Anneleri'nin 1980'li yıllarda toplu mezarların açılması ve yakınların en azından bir mezara sahip olmasının yeterli olduğu fikrini ortaya atması itirazlara neden olmuştur. Hareketin sözcüsü olan Hebe Pasto de Bonafini'nin de içerisinde olduğu bir grup bu yaklaşıma karşı çıkmıştır. Devletin tavrı da o dönemde yakınlarına yas tutabilecekleri bir mezar verebilmek yönündedir ve özellikle bu temayı dini yas tutma ritüelleri ve geleneksel kurallar ile işlemiştir. Ancak bu yaklaşım bir yandan sorunun bireyselleştirilerek sadece bir geçmişe dair yas tutma olarak algılanması tehlikesini beraberinde getirmiştir. Toplu mezarların bulunup açılarak insanların tek tek mezarlara koyulmasının politik mücadeleyi böldüğü ve devletle uzlaşmacı bir tavır içerdiği için eleştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bonafini mezar açma yöntemine dair düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: *"Kadavraları ortaya çıkardıklarını biliyorduk. Buna karşıydık çünkü çocuklarımızın ölmesini istemiyorduk. Çocuklarımız tabutlar içerisine sığdırılmamalıydı, çünkü onlar özgür ve devrimciler...(Robben, 2004)"*.

Arjantin'de toplu mezarların açılması ve cenazelerin gömülmesi, yas tutmaya imkan vermesinin ötesinde delillerin toplanması ve davaların açılmasına olanak vermiştir. İnsan hakları örgütleri açılan mezarlarla birlikte pek çok davayı başlatabilmiştir. Yine yas tutabilme bu insanların toplum karşısında itibarlarının geri iade edilmesi ve ailelerin uzun süredir taşıdıkları mahcubiyet duygusunu üzerlerinden atabilmelerini sağlamıştır. Diğer yandan ailelerin acil adalet duygusunun anlaşılır bir sonucu olan çocuklarının bir mezarlarının olması bir tür vazgeçme ve mücadelenin sona ermesi eleştirisini de beraberinde getirmiştir. Nitekim çocuklarının mezarlarına kavuşan pek çok aile artık mücadeleye devam etmeyerek evlerine dönmüştür. Başında ağlayabilecekleri bir mezarın olması ailelerin yaslarını bireysel olarak tutabilmelerini sağlamıştır. Devlet bu durumun farkında olduğu için 1979-1982 yılları arasında kayıpların bulunup ailelerine teslim edilmesi yönünde hareket etmiştir (Robben, 2004).

İspanya'da toplu mezarlar 2000'li yıllarla birlikte açılmaya başlandı. Ancak uzun bir süre Franco sonrası dönemde hükümet Suskunluk Sözleşmesi^[iii]ne devam etti. 1975'lerdeki toplu mezarların 2000'lerde açılmış olması uzun bir *"toplumsal sessizliğe"* işaret etmektedir. Bu toplumsal sessizlik uzun süre devletin eğitim ve medya aracılığıyla desteklemesiyle devam etti. Türkiye'de 1990'lardaki yoğun savaş konsepti dönemindeki yaşananlar sonrasındaki ilk toplu mezarların açılma girişimleri 2000'li yıllarda, resmi olarak mahkeme kararıyla ise 2014 yılında gerçekleşmiştir.^[iii] Arjantin ve İspanya deneyimlerinde kadar olmasa da Türkiye için de bir suskunluk döneminden bahsedilebilir. Türkiye'de toplu mezarların açılmasına dair mücadele zorla kaybetmelerin yoğun olduğu 90'ların sonuna doğru başlamıştır. Bu sürecin daha kısa olmasında, mezarların açılmasının politik bir mücadele alanı olarak görülmesinin etkisi olduğu söylenebilir. 1990'larda yoğun olarak görülen zorla kaybetme vakalarına dair 1999 yılında İnsan Hakları Derneği'nin raporlarının olması bu tezi desteklemektedir.^[iv] Ancak İspanya'da bulunan toplu mezarların coğrafi olarak tüm ülkeye dağılmış olmasına karşın, Türkiye'de Kürt illeri ile sınırlıdır. Dolayısıyla mezarlar coğrafi olarak Türkiye'nin belli bir bölgesinde yer almaktadır. Coğrafi olarak sınırlı olması Türkiye'de yaşanan sorunun İspanya'dan farklı olarak, etnik bir temeli olmasıyla ilişkilidir. Bunun sonucunda ise İspanya'dan farklı olarak toplu mezarların belli bir bölge ile sınırlı kalması, toplumsal hafıza mücadelesinin Türkiye genelinde toplumsallaşabilmesinin önünde bir engel olarak durmaktadır.

Dolayısıyla Türkiye’de İspanya’dakine benzer bir suskunluk sözleşmesinin yürürlükte olup olmadığına dair bir tartışma yapmak gerekirse, Kürt bölgesi ve Türkiye geneli için farklı yorumlar yapılabilir. Kürt bölgesi için devletin Kürt halkına yönelik yoğun olarak uyguladığı şiddetin sonucu oluşan korku ile bir dönem özellikle şiddeti yaşayan kişilerin ailelerince suskun kalınmış olabilir. Ancak bu kısa ve kısmi süre dışında Kürt hareketinin kitleselleşmiş mücadelesi toplu mezarlar mücadelesinin halk tarafından ilk zamanlardan başlayarak sahiplenilmesine yol açtığını söylemek mümkün. Ancak asıl olarak Türkiye’nin batısında İspanya’daki suskunluk dönemine benzer bir dönem yaşanmıştır denilebilir. Zira halen Türkiye’nin batısında toplumun toplu mezarlar hakikati karşısında sessizliğini koruduğunu söylemek mümkündür.

İspanya’daki toplu mezar hareketi ise 2000 yılında Emilio Silva’nın 1936 yılında öldürülen dedesinin bulunduğu toplu mezarı araştırmasıyla başlamıştır. Bu süreçten sonra pek çok sivil toplum kuruluşunun uğraşyla 300 toplu mezarda 6,000 kişinin mezarının açılması sağlamıştır. Ancak halen en az 130 bin kişinin daha kayıp statüsünde olduğu bilinmektedir. Mezarların açılması ve geçmişle yüzleşme sürecinin başlamasına dair mücadele Birleşmiş Milletler, Uluslararası Af Örgütü gibi çeşitli uluslararası kurumların da dikkatini çekerek 2007’de çıkarılacak yasa için bir zemin hazırlamıştır. İspanya iç savaş dönemi ve sonrasında devletin zorla kaybetmeleri meşru kılmaya hizmet eden politikalar izlemiştir. Öldürülen kişilerin İspanya devletine karşı tehdit oluşturdukları için öldürüldüğüne dönük propaganda, devletin eğitim kurumları ve medya aracılığıyla yürütülmüştür. Devlet, okullarında resmi tarihteki söylemi ders kitapları aracılığıyla desteklemiştir. Benzer bir devlet politikasının Türkiye’de Kürtlere yönelik eğitim ve medya aracılığıyla uygulandığı bilinmektedir. 1990’larda işlenen faili meçhul cinayetlerle birlikte çok yoğun bir savaş konsepti paramiliter güçler eliyle Kürt bölgesinde gerçekleştirildi. Devletin işlediği bu suçların meşrulaşmasını desteklemek ve Kürtlere yönelik baskı politikasını devam ettirmek için medya ve eğitim gibi araçlar kullanılmıştır. TRT’de uzun bir süre yayınlanan “Anadolu’dan Görünüm” programı 90’larda yaşanan hakikatin devlet kanalı eliyle çarpıtılmasının sadece bir örneğidir.

İspanya’nın hafıza politikaları toplu mezarların açılması ile ilgili kurulmuş yerel inisiyatifler ve hareketler tarafından yürütülmektedir. Toplumsal hareketlerin yanı sıra 2004 yılında geçmişle hesaplaşma konusunda siyasi iradeyi gösteren sosyalist hükümetin iktidara gelmesi de mezarların açılmasını hızlandırmıştır. Açılan mezarlarda insanları rahatsız eden görüntülerin medya aracılığı ile toplumsal bilgi haline getirilmesi Franco döneminin sorgulanır hale gelmesinde oldukça etkili olmuştur (Ferrandiz, 2006). Bir diğer önemli etken ise geçmişle yüzleşme konusunda doğrudan tehdit altında olan kişilerden sonraki jenerasyonun geçmişi konuşmak konusunda daha fazla istekli ve cesaretli olmasıdır. 2007’de toplu mezarların açılması ve resmi tarihin sorgulanmasında bir yasa teklifinin parlamentoya sunulması ve kabul edilmesi tüm bu gelişmelerin etkisiyle gerçekleşmiştir.

Mezarların açılma mücadelesi İspanya’da resmi tarihle yüzleşme, toplumsal hafıza ve hakikatin onarılması gibi konuların tartışmaya açılmasını sağlamıştır (Kovras, 2008). Çatışma sonrası ülkelerin pek çoğunda yaşanan ikilem İspanya’da da yaşanmıştır. Geçmişte yaşananlar “affet ve unut” denilerek devam mı edilecek, yoksa toplu mezarların açılmasıyla hakikatin ve tarihsel hafızanın ortaya çıkarılması mı sağlanacaktır. Bu anlamda mezarların açılmasının, Franco’nun yazmış olduğu resmi tarihe karşı toplumun kendi gerçek tarihini yazmaya hizmet ettiği söylenebilir. “Tarihsel Hafıza Yasa Tasarısı” kabul edildikten sonra uzmanlar istihdam edilmiş ve mezar açma çalışmaları başlamıştır. Yasa, Franco mahkemelerinin kararlarını gayri-meşru olarak tanınmasının yanı sıra mağdurlara tazminat hakkının verilmesi, mezarların açılması ve kimlik tespitlerinin yapılması, sürgün edilenlere ve kamplara gönderilenlere vatandaşlık haklarının iade edilmesi gibi çok önemli reformları içermektedir. Franco dönemine ait amblem, logo, heykeller gibi anıtsal sembollerin kamusal alanlarda kullanımı da yasaklanarak geçmişle yüzleşmeye katkı sunan bazı maddeler eklenmiştir. Ancak yine de eleştirilere maruz kalmış bir yasadır. Yasanın toplu mezarların açılması için hükümete finansal sorumluluk vermemesi bu alanda mücadele veren kişi ve kurumlarca

eleştirilmiştir. Ayrıca Franco dönemi askeri mahkemelerinin idam kararı vermesini gayri-meşru bulmasına rağmen “yasa dışı” olarak tanımlamaması da bir başka eksikliklerdir. Bu önemli bir ayrımdır çünkü her ne kadar bazı davaların başlamasına neden olsa da esasında hükümetin infazlarla ilgili bir sorumluluk altına girmemesine neden olmuştur (Ballbe´ ve Steadman, 2008).

Ancak yasa, mezar açma işlemlerinin sadece teknik bir boyutta kalmaması ve toplumsal hafızaya dair katkılar sunması açısından önemli bölümler içermektedir. Örneğin yasaya göre her mezardan çıkarma işleminin halka açık yapılması ve mezar açmanın savcılık kurumu yerine kültürel miras yasası altında yapılması öngörülmüştür. Geçmişle yüzleşmeye daha istekli bir siyasi iradenin olmasının ve bazı yasal reformların varlığının toplu mezarlar mücadelesine katkısı olmuştur. Ancak devleti toplu mezarlar aracılığıyla geçmişle yüzleşmeye iten, mücadelenin asıl yürütücüleri olan toplumsal hareketlerdir. İspanya’da 2000’li yılların başlarından itibaren mezarların açılması, kimlik tespiti ve geçmişle yüzleşme konularında mücadele yürüten pek çok kurum ve inisiyatif ortaya çıkmıştır. Diğer yandan toplu mezarların açılması devlet tarafından kabul edilse de devletin bu süreci toplumsallaştırmadan, bireyselleştirerek hızlıca kapatma isteğine karşı sivil toplum örgütleri mücadele yürütmüştür. Örgütlerden en etkili olanlardan Tarihsel Belleğin Kurtarılması Derneği^[4] (*The Association for the Recovery of Historical Memory*) ARMH kayıp yakınları tarafından kurulmuştur. ARMH’nin toplu mezarlar mücadelesini toplumsal hafızanın onarılması ve tarihin yeniden yazılması çerçevesinde yürütmesi, bu alanda mücadele veren örgütlerin çoğalmasında da etkili olmuştur. Bir süre sonra yerelerde ARMH’ye bağlı örgütler kurulmaya başlamıştır. ARMH’den sonra ikinci önemli örgütlenme ise komünist parti ile ilişkili olan *Foro por la Memoria*, Hafıza için Forum hareketidir.

Toplu mezarlar mücadelesini yürüten hareketlerin konuya yaklaşımlarında farklılıklar bulunmaktadır. Farklı yaklaşımlara sahip organizasyonların olması mücadelenin dinamik bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır. Toplu mezarlar mücadelesinin en önemli tartışma konularını kısaca belirtmek gerekirse; başta mezarın kan bağı ile değil politik bağ önde tutularak açılması ve böylece kolektif hafızaya hizmet etmesi konusudur. Kayıp kişilerin yakınları tarafından kurulan ARMH gibi örgütler açma eylemini yas tutma sürecinin bir parçası olarak görürken, Hafıza için Forum mezarda olan kişilerin politik bağlarını öne çıkarmıştır. Yine bir diğer mücadele konusu, mezarlarda olan kişilerin neden öldürüldüklerinin akılda tutulmasıdır. Çoğu zaman mezarlar açılarak bir yas tutma ve toplumsal travmanın yaralarının sarılması daha ön planda tutulurken, öldürülen kişilerin nasıl ve neden öldürüldüklerinin politik ve ahlaki sorgulamasının yapılması mücadeleye farklı bir yaklaşım getirmiştir. Mücadeleyi yürütecek kişilerin kimler olacağı konusunda da farklı yaklaşımlar sergilenmiştir.

Kayıpların aileleri ile kurulmuş olan ARMH başlarda toplu mezarlarda bulunan kişilerin bir arada olmasının politik bir bağlamı olduğundan hareketle kişilerin mezardan çıkarılarak ayrı yerlere gömülmesinin kolektif mücadele ruhuna zarar vereceği fikriyle hareket etmiştir. Bu çekince kolektif hafızanın özelleştirilmesi sorununu gündeme getirmiştir. Gerçekten de açılan mezarlarda bulunan kişilerin tekrar gömülmesinin nasıl olacağı sorusu örgütlerin önemli bir gündemi haline gelmiştir. Öldürülen kişilerin askeri cunta rejimine karşı mücadele yürütmüş cumhuriyetçiler olduğunun akılda tutulması ve bu durumun öne çıkarılması yine kolektif hafıza bağlamında dikkat edilmesi gereken bir nokta olarak ele alınmıştır. Bu konuyu sol bir siyasi parti ile ilişkisi olan Hafıza için Forum hareketi özellikle öne çıkarmıştır. Dolayısıyla mücadelenin sadece yakınları tarafından yürütülmesi, politik bağı olan kişilerce sahiplenilmemesi sorunun toplumsallaşmasının önünde bir engel olabilir. Hafıza için Forum, bu mücadeleyi sadece ailelere bırakmayı “hafızanın gömülmesi” olarak değerlendirmiştir ve ARMH’de mücadelenin sadece kayıp aileleri tarafından yürütülmesini eleştirmiştir. Hafıza için Forum hareketi kendini daha çok bir cephe olarak tanımlayarak, toplu mezarlar mücadelesini aktif bir mücadele alanı olarak görmüştür.

Hafıza hareketleri çoğunlukla toplu mezarları travmatik hafızayı anlatmak için bir metafor olarak

kullanmışlardır. Açılan her toplu mezar öldürülen kişilerin yaşamlarının, hikayelerinin yeniden anlatılması ve hafızanın canlandırılması demektir. Sadece öldürülmüş olmalarının değil, neden ve nasıl öldürüldüklerinin anlatılması da kolektif hafızaya katkı sunar. Ancak İspanya deneyiminde Hafıza için Forum hareketi toplu mezarların açılmasının otomatik olarak kolektif hafızaya hizmet etmesinin söz konusu olmadığına dikkat çekmiştir. Mezarların açılması aynı zamanda unutmaya da hizmet edebilir. Bu noktada ise önemli olan mezarların açılması ve sahiplenilmesinde sadece kan bağıının değil ideolojik bağıın da dikkate alınmasıdır. Dolayısıyla bu süreçlerin sadece kan bağı olan yakınlarıyla değil, bu kişilerin ideolojik bağlarının olduğu ve yürüttüğü politik mücadele içerisindeki yoldaşları ve arkadaşları tarafından sahiplenilmesi bir fark yaratır. Aileler ve yakınlar üzerindeki vurgu kurbanların masumluğuna giden bir savunmaya götürür. Hafıza için Forum hareketi bu durumun kolektif mücadeleye katkı sağlamadığını ve hatta mücadelenin politik yanını örttüğünü savunmuştur (Bevernage ve Colaert, 2014). Forum, öldürülenlerin daha iyi bir dünya için mücadele ettiklerinden dolayı suçlu olarak görüldüklerine vurgu yapmıştır. Mezarlarda bulunan kişilerin sadece mağdur olarak anılmaması, aksine onların yürüttükleri aktif mücadelede özne oldukları ve devletin bu politik mücadeleyi bastırmak için bu insanları öldürüp toplu mezarlara attığını akılda tutmak gerekmektedir.

Mücadeleyi yürüteceklerin kimler olacağı sorusuna ise örgütler farklı yanıtlar vermektedir. ARMH mücadeleyi yürütecekler olarak yeni jenerasyonu işaret ederek “öldürülenlerin torunları” ve “barışın torunları” yazılı tişörtlerle kampanyalar yaparak 3. nesle vurgu yapmıştır. 3. neslin yüzleşmeye daha hazır olduğu fikri Arjantin’de de öne çıkmış ve mücadelenin yayılmasında etkili olmuştur. Çünkü baskıcı rejim dönemini yaşamamış neslin daha demokratik ve yeni bir başlangıç yapma isteğinin daha fazla olduğu varsayılmaktadır. Ancak burada şu tehlikeli noktaya da dikkat çekmek gerekir. Ailelerin torunları ile yürütülecek bir mücadele onlar öldüğünde organik bağıın kopmasına ve toplu mezarlar gerçeğinin üstünün örtülmesine neden olabilir. Yürütülecek mücadelenin toplumsallaşabilmesi için kayıp yakınları dışındaki kişilerce sahiplenilmesi önemli hale gelmektedir.

İspanya’da mezarların açılma süreçleri yerel halk da dahil edilerek yürütülmüştür. Her mezar açma işlemi uzmanlar, aileler ve orada yaşayan köylülerle birlikte yapılmıştır. Açma işlemi olmadan önce medya aracılığıyla toplum bilgilendirilmiştir ve yerelde bulunan sivil toplum örgütleri ile işbirliği yapılmıştır. Mezarların olduğu yerlerde köylülerle seminerlerin düzenlenmesi, insanlarla birlikte kampanya örgütlenmesi gibi yöntemlerle mücadelenin hem yerel hem de ulusal boyutunun oluşmasına katkı sunulmuştur. Yerel örgütlerin ve halkın mezar açma süreçlerine dahil edilmesi mücadelenin sahiplenilmesinde etkili olmuştur. ARMH’nin mücadelesinin etkili olan bir diğer nokta ise mezar açma işlemlerinin finansmanının gönüllüler tarafından oluşturulan bütçe ile sağlanmış olmasıdır. Bu bütçe başlarda devletten talep edilmiş olmasına rağmen, hükümetin toplu mezarların açılmasını finanse etmede ayak diremesi sonucu ARMH kendisi üstlenmiştir. İlk açılan toplu mezarlar, kimlik tespitleri gibi diğer adli tıp uzmanlık alanına giren işlemler için ailelerin yakınlarından ve gönüllülerden elde edilen gelir kullanılmıştır. Devletin finansal desteği daha sonradan gelmiştir. Türkiye için de mezarların açılması için ihtiyaç duyulan bütçe önemli bir sorun alanına işaret etmektedir. Gerçekten de hem uzman istihdamı hem de laboratuvar gibi teknik ihtiyaçlara için gereken bütçenin devlet tarafından karşılanması beklenilmeden kolektif bir şekilde oluşturulması yol açıcı olabilir. ARMH 2000’li yılların başında bir bütçe oluşturmak için de mücadele ağı örmüştür ve işlemler kolektif bir bütçe ile gerçekleştirildikten sonra Birleşmiş Milletler Gözaltında Kayıplar Grubu’na gidilerek hükümetin sorumluluğunu yerine getirmesi için uluslararası bir baskı oluşturmuştur. 2004 yılında kayıp yakınlarından bir kişinin de içinde olduğu sol hükümet kayıpların araştırılması için uluslararası boyutu olan bir komisyon kurmuştur. ARMH komisyona sunduğu raporda da hükümetin mezarların açılmasını finanse etmesi gerektiğini vurgulamıştır (Ferrandiz, 2006).

Mezarların açılma çalışmaları, toplumsal hafızanın yeniden oluşturulması için bir diğer önemli

aşamayı içermektedir. Bu aşamanın 2000’li yıllarda olması sosyal medyanın ve basının yaygın olarak kullanılmasını sağlamıştır. Böylece her toplu mezarın açılması kamusal bir bilgi üretimi ile desteklenmiştir. Tanıklıklar süreci bu aşamanın en önemli ayağını oluşturmaktadır. İspanya’da her toplu mezar açılımlında tanıklıkların mezarın hemen yakınında-mekandan koparılmadan- kamuya açık olarak gerçekleşmesi sağlanmıştır. Tanıklıkların mezarların yakınında ve resmi olmayan bir ortamda gerçekleştirilmesi ailelerin ve diğer tanıkların kendilerini daha güvende hissetmelerine neden olmuştur.

Yeni bir toplumsal hafızanın oluşturulmasında mağdurların ve yakınlarının tanıklıkları toplumsal mücadelenin en önemli amacı haline gelmiştir. Tanıklıkların toplumsal hafızaya etkisi açısından iki önemli etkisi ve gücü olabilmektedir. Birincisi tanıklıkların bireysel düzeyde uzun yıllar süren utanç, korku ve unutulmuşluğu bozması; ikincisi ise toplumsal ve kamusal söylemi besleyerek mağdurların acılarının kolektif olarak tanınması ve uzun dönemli olarak da tarihsel adaletin sağlanmasına katkı sunmasıdır. Ancak yakınların ya da öldürülen kişilerin politik bağlarının olduğu kişilerin ifade vermeleri bazen o kadar kolay olmayabilmektedir. Özellikle rejimin demokratikleştiğine dair tam bir güven yoksa bazen insanlar tanıklık etmekten kaçınabilmektedir. Bu noktada mücadelenin toplum tarafından yaygın olarak sahiplenilmesi ve tanıklıklar için güven verici ortamın taban hareketlerince oluşturulması olumlu bir etki yaratabilmektedir.

II.I Türkiye’de Toplu Mezarlar Mücadelesi

Türkiye’de yürütülen mücadele İspanya ve Arjantin deneyimine göre farklı özellikler taşımaktadır. Bunların başında Arjantin ve İspanya’da askeri bir rejimden sonra demokratik bir rejime geçişin yaşanmış olmasıdır. Ancak Türkiye’de durum farklıdır; Kürtlere yönelik devlet politikası askeri rejim dönemine ait geçmişte kalmış bir durum değildir. Bu önemli bir farka işaret etmektedir çünkü cunta rejiminden sonra gelen demokratik rejim geçmişle hesaplaşmaya biraz daha istekli olabilmektedir.

Türkiye’deki mücadelenin en önemli kurumlardan biri İnsan Hakları Derneği’dir. Faili meçhul cinayetlerin yoğun olarak yaşandığı 90’lı yıllarda dernek bünyesinde kayıplarla ilgili mücadele yürütülmüş, raporlar yayınlanmıştır. Zorla kaybetmelerin deşifre edilmesi ve kamuoyuna duyurma konusunda yürüttüğü mücadele zaman zaman İHD çalışanlarının da hedef gösterilmesine neden olmuştur. 2000’li yıllarda İHD toplu mezarların yerlerinin tespit edilmesine ve hem ulusal hem de uluslararası hukuki mekanizmalara davaların taşınmasına öncülük etmiştir. Yakay-Der (Yakınlarını Kaybeden Ailelerle Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği), Meya-Der (Mezopotamya Yakınlarını Kaybedenlerle Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği) ve Türkiye İnsan Hakları Vakfı gibi farklı sivil toplum örgütleri de mücadele içerisinde yer almaktadır. İstanbul’da oturma eylemleri ile sesini duyurmaya başlayan Cumartesi Anneleri Arjantin’de Mayıs Meydanı Anneleri’nin mücadelesinden esinlenerek kayıpların bulunması için büyük bir kamuoyunun oluşmasını sağlamıştır.

Türkiye’de tarihsel olarak toplu mezarlar olgusu Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna kadar gitse de en yoğun olarak 1990’larda devletin Kürtlere yönelik yürüttüğü güvenlik politikaları sonucu yaşanmıştır. İnsan Hakları Derneği, Türkiye genelinde 348 toplu mezarda 4,201 kişi olduğunu tespit etmiştir (İHD Toplu Mezarlar Raporu, 2014). 2014 yılına kadar açılan toplam toplu mezar sayısı ise sadece sekizdir. 1990’larda Kürt bölgesinde devletin zorla kaybetme ve toplu mezar pratiğini uyguladığı gruplar incelendiğinde İspanya ve Arjantin deneyimleriyle benzeştiği görülmektedir. Birinci grupta sol örgüt militanları varken, ikinci grupta kentlerde yaşayan ve muhalif kimliklerini açıkça dışa vuran, sıklıkla da Halkın Emek Partisi ve devamcısı siyasi partilerin il ve ilçe yöneticileri, *Özgür Gündem* gazetesinin çalışanları, sendikacılar ve İnsan Hakları Derneği üyeleri olmak kaydıyla, tanınmış Kürt vatandaşlar ve üçüncü grupta da OHAL bölgesinde yaşayan Kürtler yer almıştır.

İlk toplu mezar 1989 yılında Siirt’te Newala Qesaba (Kasaplar Deresi) yerleşim yerinde bir gazetecinin tespitiyle bulunmuştur. Newala Qesaba zamanla hakikatin ortaya çıkarılması için

simgesel olarak önemli yere sahip hale gelmiştir. Her yıl sivil toplum hareketlerinin öncülüğünde mezarların açılması ve yüzleşmenin gerçekleşmesi için yürütüşler düzenlenmektedir.^[vii] Bir süre sonra halkın sahiplenmesiyle daha fazla gündemleşen toplu mezar için düzenlenen kitlesel yürüyüşlere sanatçılar da destek vermeye başlamıştır. Toplu mezar hakkında yapılan belgeselin de etkisiyle Newala Qesaba, Türkiye’de toplu mezar hakikatının daha fazla dikkat çekmesinde büyük rol oynamıştır. Daha sonra özellikle 2003 yılıyla birlikte toplu mezarların bulunması ve mezarların açılmasına yönelik hukuki mücadele giderek artmıştır. Dersim ili Çemişgezek’te bulunan 1 Nisan 1997 yılına ait 19 gerilladan oluşan bir toplu mezarın açılma mücadelesi 14 yıl sonra başlamıştır. 19 kişilik grupta öldürüldüğü bilinen Ali Yıldız’ın kardeşi Hüsnü Yıldız mezarın açılması için bireysel bir mücadele başlatmıştır. 3 Şubat 2011 tarihinde Çemişgezek Başsavcılığı’na suç duyurusunda bulunmuştur ancak savcı dosya ile ilgili görevsizlik kararı vermiştir. Karardan sonra 19 Haziran 2011 tarihinde Hüsnü Yıldız Dersim’de belediyenin önündeki meydana kurulan açlık grevi çadırında eyleme başlamıştır. Yıldız, günlerce sürecek açlık grevine başlamasıyla beraber sivil toplum örgütlerinin desteğini aldığı gibi Dersim’deki pek çok siyasi aktörün de dikkatini çekmeyi başarmıştır. 45 günlük açık grevi ve 20 gün süren ölüm orucundan sonra devlet başvurusunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Ali Yıldız için başlatılan bu mücadelede devlet görmezden gelerek, hukuki süreci zamana yayarak bir tür yıldırma ve pes ettirme politikası yürütmüştür. Sivil toplum örgütleri, Dersim Belediyesi, BDP gibi muhalif siyasi partilerin sahiplenmesi sonucunda devlet mahkeme kararı ile mezarı açmak zorunda kalmıştır. Ancak mezar açma işlemi bilimsellikten uzak, adli tıp uzmanları olmadan inşaat kepçeleriyle yapılmaya çalışılmıştır. Mezarların bilimsel yöntemler olmadan inşaat kepçeleriyle açılması başka toplu mezarların açılışında da yaşanan bir sorundur. Devlet ısrarla bilimsel yöntemleri uygulamama ve açma işleminin özensiz bir şekilde yapılmasında ısrar etmektedir. Bu nedenle İHD gibi sivil toplum kuruluşlar toplu mezarların uluslararası standartlara göre, bilimsel yöntemlerle yapılmasına dair talebi öne çıkarmışlardır. Ali Yıldız olayında, desteğin giderek artmasıyla toplumsal baskı devleti sürece Çağdaş Hukukçular Derneği’ni ve adli tıp uzmanlarını dahil etmeye zorlamıştır. Bu süreç sonucunda Yıldız ailesi Ali Yıldız’ın mezarına kavuşmuştur. Bu örnek, kayıp yakınının bireysel olarak mücadele ederek büyük oranda sonuca ulaştığı ilk mücadele olarak görülebilir. Ancak abisinin bu mücadele sürecini anlattığı kitap olan “Sana Geldik Ali”de belirttiği üzere bu süreç devletin geçmişle hesaplaşmasını içeremediği için eksik kalmıştır (Yıldız, 2012).

Türkiye’de toplu mezarların açılmasında halkın baskısının ve sahiplenmesinin önemli bir etki olarak görüldüğü bir diğer deneyim Van ili Çatak ilçesine bağlı Görentaş Köyü’ndeki toplu mezarın açılması için yürütülen mücadeledir. 1998 yılının Ekim ayında 28 gerilla öldürülerek toplu mezara koyulmuştur. Toplu mezarın olduğu yerel halk tarafından bilinse de açıkça tartışılmaya başlanması ancak 2011 yılında olabilmıştır. İHD’nin öncülüğünde aileler ve kayıp yakınları mezarın resmi kararlar açılması için yargıya başvurmuştur. Uzun süren hukuki mücadele sonucunda yerel mahkeme toplu mezarın açılması yönünde karar çıkartmadığı için AİHM’e gidilmiştir ve sonrasında 2013 yılında AİHM’den keşif kararı çıkmıştır.^[viii] Bu süreçte sadece kayıp yakınları değil, İHD gibi sivil toplum örgütleri ve köylüler birlikte mücadele yürüterek bir baskı oluşturulmuştur. Türkiye’de ilk defa bir toplu mezarın mahkeme kararı ile açılması sağlanmıştır.

Türkiye’de kayıplarla ilgili önemli toplumsal hareketlerden biri olan Cumartesi Anneleri, 27 Mayıs 1995 tarihinde ilk eylemlerine İstanbul’da Galatasaray Meydanı’nda başladıktan sonra -kısa bir süre eylemlerine ara vermesi dışında- sürekli eylemlere devam etmişlerdir. Arjantin’de Mayıs Meydanı Anneleri’nin de tercih ettiği gibi kamusal adına Cumartesi Anneleri de eylemlerine merkezi bir yerde başlamayı tercih etmiştir. İstanbul’da Hasan Ocak’ın işkence görmüş cesedinin kaybedilişinden 58 gün sonra kimsesizler mezarlığında bulunması; Hasan Ocak’ın bedeni aranırken Rıdvan Karakoç’un kaybedilmiş olduğunun anlaşılması; yine aynı dönemde Ayşenur Şimşek’in kaybedildiğine dikkat çekilmesi 50 civarında hak savunucusu ve kayıp yakınının bir araya gelerek bir arayışa girmesine neden olmuştur. Kürtlerin de barış simgesi olan beyaz tülbent gibi semboller

kullanarak ortak bir kimlik oluşturma yoluna gidilmiştir. Kayıp yakınları ellerinde kayıpların fotoğrafları ile yer almıştır ve kayıplar sorununun toplumsal hafızada canlı tutulmasını sağlamışlardır. Cumartesi anneleri hareketi Arjantin’de olduğu gibi sadece kayıpların yakınları ile sınırlı kalmamıştır. İnsan Hakları Derneği kayıp yakınlarıyla ortak eylemler düzenlemiştir (Yılmaz, 2014). Bir süre sonra kayıplar sorununun kamusal alana taşınmasını ve uluslararası alanda dikkat çekmesini sağlamıştır. İstanbul dışında kayıpların çok yoğun olduğu Şırnak ilinin Cizre ilçesinde eylemlerin başlamasında ise 2009 yılında başlayan “Temizöz ve Diğerleri Davası”nın büyük etkisi olmuştur^[1]. Cumartesi anneleri çok uzun süredir yürüttüğü eylem ve etkinliklerle kayıplar sorununu gündemleştirmeyi başaran en etkili harekettir. Kürt sorununun çözümü üzerine görüşmelerin başlamasıyla birlikte Türkiye’de hükümet uzun bir süre Cumartesi Anneleri’nin görüşme talebini reddederek görmezlikten gelse de sonunda görüşmek zorunda kalmıştır. Halen Galatasaray Meydanı’nda eylemlerine devam eden Cumartesi Anneleri Kürt sorununun çözümünde en önemli toplumsal hareketlerden biridir.

Sonuç Yerine

Zorla kaybetme ve toplu mezarlar hakikatini yaşamış ülke deneyimlerinin gösterdiği üzere devlet, mezarların açılmasına tüm bilimsel yöntemleri kullanmayı kabul ederek ikna olsa bile bu sürecin geçmişle hesaplaşma ve kolektif hafızaya katkı sunmasına dair ciddi dirençler göstermektedir. Toplu mezarlar açılıp cenazelerin yeniden gömülmesi sağlansa bile devlet için halen o insanlar “rejim karşıtı” ya da “terörist” olarak kalabilmekte ve bu da gerçek bir geçmişle yüzleşme olmamaktadır. Bir yandan mezarların resmi yollardan, bilimsel yöntemlerle açılması için mücadele edilmesi önemli iken, diğer yandan toplu mezarlarda bulunan insanların neden orada olduklarını ve devletin onları neden bu kadar tehlikeli bulduklarını hatırlamak gerekmektedir. Mezarların açılması için gereken bilimsel yöntemler ve uzmanların finansmanı adına devletin sorumluluk üstlenmesi için bir baskı oluşturmak önemli bir noktadır. Ancak devletin bütçeyi üstlenmesini beklemek ciddi bir zaman kaybına yol açabileceğinden sivil toplum örgütleri aracılığıyla finans sorununun aşılması mücadelede yol katetmek açısından ön açıcı olabilmektedir. Sadece bir mağdurluk üzerinden oluşacak bir mücadele, toplu mezarlarda olan insanların, bir zamanlar demokratik olmayan rejime karşı savaştıkları özneler olduklarını unutmaya tehlikesini içermektedir. Devletler toplu mezarlar pratiğini devletin ideolojisine ters düşen kişilere karşı bir cezalandırma yöntemi olarak kullanırken, sadece mezarlara attıkları insanları değil, onların ailelerini, politik olarak aidiyetlerinin olduğu örgütleri, hatta sonraki kuşakları cezalandırma ve bir korku atmosferi oluşturma amacını gütmektedir. Bu yüzden mezarların açılması sadece o kişiler ve yakınları hatta politik bağı olan kişilerin belleklerine değil, tüm toplumsal hafızaya hizmet etmektedir. Dolayısıyla her açılan toplu mezar, 90’larda yaşanan hakikatin ortaya çıkmasıyla yeni bir tarih ve toplumsal bellek oluşturma imkanını sunmaktadır.

***Bu yazı 6 Aralık 2014 tarihinde Türkiye’nin İnsan Hakları Gündemi II Konferansı’nda “Adalet Arayışı ve Geçmişle Yüzleşme” başlığı altında yaptığım sunumun genişletilmiş halidir.**

KAYNAKÇA

Aguilar, Paloma. (2000). Memory and Amnesia: The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy, Berghahn Books, ABD.

Encarnacion, O. (2008). ‘Reconciliation after Democratization: Coping with the Past in Spain’,

Political Science Quarterly 123(3), 435-459.

Göral, Özgür Sevgi, Işık, Ayhan ve Kaya, Özlem. (2013). "Konuşulmayan Gerçek: Zorla Kaybetmeler". Hafıza Merkezi.

Ballbe´, E. Gassiot ve Steadman, Dawnie Wolfe. (2008). "The Political, Social and Scientific Contexts of Archaeological Investigations of Mass Graves in Spain". *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress*, Vol.4, No:3, 429-444.

Bevernage, Berber ve Colaert, Lora. (2014). "History From the Grave? Politics of time in Spanish Mass Grave Exhumations". *Memory Studies*, 7.4, 440-456.

Chapman, Dr. Arthur, Perikleous L. vd. (2012) *Kayıp Şahıslar Üzerine Tarihsel Düşünme: Öğretmen Kitabı*. Tarihsel Diyalog ve Araştırma Derneği, Kıbrıs.

Ferrándiz, Francisco

2008, "Cries and Whispers: Exhuming and Narrating Defeat in Spain Today", *Journal of Spanish Cultural Studies*, 9:2, 177-192.

2006, "The return of civil war ghosts. The ethnography of exhumations in contemporary Spain", *Anthropology Today*, vol. 22, no. 3, 7-12

Hakikat, Adalet ve Hafıza Çalışmaları. (2011). *Geçmişle Yüzleşme Arjantin Deneyimi 11-15 Nisan 2011 Çalışma Ziyareti Raporu*, Anadolu Kültür, İstanbul.

ICTJ, *Accountability in Argentina*, Raporu, Ağustos 2005, www.ictj.org

İnsan Hakları Derneği. (2014). *Türkiye’de Toplu Mezarlar Raporu*, Diyarbakır Şubesi.

Kovras, Iosif. (2008) "Unearthing the Truth: The Politics of Exhumations in Cyrus and Spain". *Journal of History and Antropology*, 19:4, 371-390.

Mendez, Juan ve Phelps, Teresa Gıdwin. (2011). *Arjantin ve Şili’de Hakikat Komisyonları ve Sonrası*, der. Hakikat, Adalet ve Hafıza Çalışmaları, Anadolu Kültür, İstanbul.

Moon, Claire. (2013). "Interpreters of the Dead: Forensic Knowledge, Human Remains and the Politics of the Past". *Sociel and Legal Studies*, 22:2, 149-169.

Robben, Antonius C. G. M. (2004). "State Terror in the Netherworld: Disappearance and Reburial in Argentina", *Death, Mourning, and Burial*, Blackwell Publishing.

Yıldız, Hüsnü (2012). **Sana Geldik Ali**. Tavır Yayınları: İstanbul.

Yılmaz, Ayfer Genç. (2014). "Toplumsal Hareketin Kalbinde Bir Yeni Özne: AnnelerTürkiye’de Cumartesi Anneleri ve Arjantin’de Mayıs Meydanı Anneleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz". *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*. Cilt 2, Sayı 1, 51-74.

^[i] Zorla Kaybetmelere karşı Uluslararası Koalisyonu’un zorla kaybetmelerin olduğu ülkelere dair veriler için bkz. <http://www.icaed.org/>

^[ii] Suskunluk sözleşmesi tanımı Ballbe ve Steadman’ın (2008) İspanya’da iç savaş dönemi ve sonrasında uzun süre yaşanan sorunlara dair toplumdaki ve devlet nezdindeki sessizliği anlatmak için kullanılmıştır. Askeri junta dönemi sonrasında demokratik yönetime geçiş olmasına rağmen

özellikle hükümetin çıkardığı aflar bu dönemde geçmişle yüzleşmenin ertelenmesine neden olmuştur.. Franco sonrası dönemde dahi özellikle sağ hükümetlerce bu sözleşmenin devam ettirmesi yönünde hareket edilmiştir. Katalonya, iç savaş sonrasında devletin halen yüzleşmeye dair çekingen davranması, bürokratik engeller çıkarması ve toplu mezarların açılmasını tarihsel geçmişe ait arkeolojik bir kazı gibi göstermeye çalışmasının suskunluk sözleşmesinin devlet tarafından devam ettirilmesi açısından en iyi örneklerden biridir.

^[iii] 12/13 Ağustos 2011 tarihinde Tunceli- Çemişgezek ilçesinde yapılan toplu mezar kazılarında 15 insanın olduğu toplu mezar açıldı: <http://www.ttb.org.tr/index.php/Haberler/toplumezar-2758.html> (Erişim 10.11.2014).

Van'ın Çatak ilçesinde yürütülen hukuki mücadele sonucu 27 kişinin bulunduğu toplu mezar mahkeme kararıyla açıldı <http://www.ozgur-gundem.com/haber/114346/toplu-mezar-kesfi-emsal-olabilir> (Erişim 10.11.2014).

^[iv] İnsan Hakları Derneği'ni 1996 yılında kaybedildiği belirtilen Atilla Osmanoğlu hakkındaki raporu için bkz. <http://www.ihd.org.tr/kayip-atla-osmanou-e-grapor/> (Erişim 20.07.2015).

^[v] Brezilya'da devletin politikalarına dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Aguilar P. (2000).

^[vi] ARMH Ekim 1936'da Franco döneminde öldürülen büyükbabasını arayan Emilio Silva tarafından kurulmuş ve toplu mezarların bulunması, açılması ve yeniden gömülmesi üzerine çalışmalar yürüten bir sivil toplum örgütüdür. Dernek hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ferrandiz (2006).

^[vii] Newala Qesaba toplu mezarı, yüzleşme ve hakikatin ortaya çıkarılması için yürütülen mücadele için sembolik bir hale gelmiştir. Maya-Der gibi sivil toplum örgütlerinin öncülüğünde binlerle birlikte yürüyüşler düzenlenmiş, devletin Kürt sorunu için yüzleşmesi gerektiğine dair vurgular yapılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz <http://newalagesaba.blogspot.com.tr/> Aynı zamanda Newala Qesaba toplu mezarları ve yaşananları konu alan "Ölü ve de Diri" adlı bir belgesel çekilerek toplu mezardaki kişilerin tanıklıkları konu edilmiştir. Belgeselle ilgili bilgi için <https://bianet.org/biamag/sanat/163325-newala-qesaba-belgeseli-olu-ve-de-diri> (Erişim 21.07.2015).

^[viii] Çatak ilçesinde toplu mezarın açılması hukuki mücadele sürecine dair bkz. <https://bianet.org/bianet/insan-haklari/157246-toplu-mezarda-16-yil-sonra-kesif> (Erişim 02.09.2014).

^[ix] 90'lardaki faili meçhul cinayetlerinin ortaya çıkarılması ve Türkiye'de Kürt sorununun çözümü için başlatılan çözüm sürecinin devam etmesi için Temizöz ve Diğerleri davasının başlaması önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Dava ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz <http://www.tesev.org.tr/baris-surecinin-basarili-olmasi-icin-faili-mechul-cinayetlerin-aydinlatilmasi-ge-rekiyor/Icerik/18.html> (Erişim 19.07.2015).